

Локусът на контрол в българската култура и комуникационният му израз в разговорната реч

Дияна Петкова

Резюме:

Локусът на контрол е психологически термин, с който се обозначава в каква степен индивидите вярват, че контролират собствената си съдба. Макар че в научната литература той се изследва най-вече по отношение на отделния човек, локусът на контрол е внедрен в културата и се придобива от личността чрез възпитанието, образованието и ролята на медиите. Собствено анкетно проучване показва, че съществува сериозно разминаване между съзнателно декларирания локус на контрол и вярванията на българите. Открито заявеният локус на контрол варира от силен и умерен вътрешен до смесен. Редица практики в българската разговорна реч обаче насочват към заключението за наличието на външен локус на контрол, който най-често остава неосъзнат от българите.

Ключови думи: локус на контрол, съдба, вярвания, българска разговорна реч, българска култура

Локусът на контрол като социално-психично и културно-психично явление

„Локус на контрол“ е термин, който се използва в психологията, за да се означава с него до каква степен индивидите вярват, че контролират събитията в своя живот. Силен вътрешен локус на контрол кореспондира на дълбокото убеждение на личността, че целият ѝ живот зависи изцяло от нея. За сметка на това изявен външен локус на контрол се свързва с тенденцията индивидът да поставя точката на контрол извън себе си и най-често да смята, че има външни фактори, моделиращи неговото съществуване. В някои случаи е възможно да се появи и смесен локус на контрол, което означава, че той не е нито висок външен, нито висок вътрешен (Lefcourt 1982). Локусът на контрол се изследва в психологията най-често във връзка с целите и постиженията на индивидите. Той също така се отчита като един от ключовите фактори за формиране на нагласи за предприемачество и за вземане на бизнес решения (Thomas & Mueller 2000). Изследователите обвързват локуса на контрол с личностната мотивация и способността за справяне в живота. Те също така отчитат тясната връзка между локуса на контрол и вярата в Бог или в някакъв висш разум или съзнание, управляващо света (Jackson & Coursey 1988).

Въпреки че локусът на контрол се изучава вече от пет десетилетия, той най-често се изследва от гледна точка на отделните индивиди и рядко се обвързва с културата. Едно от твърденията на тази статия е, че локусът на контрол е внедрен в културата и че, директно или косвено, индивидите, представляващи част от тази култура, придобиват локуса на

контрол чрез възпитанието, образованието и влиянието на медиите. Разбира се, всяка личност е уникална и притежава свой собствен социално-психологически портрет. Но заедно с това, както твърди Едуард Хол, за човека културата е това, което е водата за рибата. Едва когато е изтръгнат от познатата му културна среда, той осъзнава спецификата на родната култура, а и самия факт, че е неизменна част от нея (Hall 1977). Локусът на контрол може да е осъзнат в различна степен от индивида. Така например е възможно той да е наясно, че отдава за своя неуспех много по-голямо значение на външните фактори, отколкото на собствените си усилия. Или пък може и изобщо да не осъзнава този факт. Съзнателно или не обаче, локусът на контрол се свързва тясно с нравствено-етичните нагласи на личността. Или образно казано, той е една от основните колони в сложния архитектурен комплекс на ценностната система.

Доказателство за ролята на културния контекст в процеса на комуникация е обстоятелството, че в Западния свят на личността е присъщ силно изразен вътрешен локус на контрол. Американците например още от малки са възпитавани да вярват, че успехът е въпрос на лични усилия и че дори когато претърпяват провал, никога не трябва да се отказват да опитват. Вярата в себе си и целеустремеността, съчетани с типичната американска позитивност и лекота, с която се възприема светът, са ясно отразени в текста на песента, написана и изпята от Боби Макферин и станала любима на поколения американци: „Don't worry, be happy!“ („Не се притеснявай, бъди щастлив!“). За сметка на това индивидите от мюсюлманските общности често са склонни да възприемат себе си като управлявани от външни сили. Дори и в съвременността те често употребяват изрази като „ако е волята на Аллаха...“. Подобни нагласи могат да се открият и в Индия, където мнозинството от населението изповядва хиндуизма и вярва силно в кармата. Всеки индивидуален успех или неуспех там се интерпретира като резултат от карма, натрупана в сегашния или в предишните животи на индивида. В тези страни, макар и да има изключения, личността най-често проявява изявен външен локус на контрол. Така може да се твърди, че до голяма степен локусът на контрол се предопределя от това, доколко е изявено религиозното съзнание.

Външният локус на контрол и силната вяра в помощта отвън се отчитат като позитивен фактор от някои изследователи. Те откриват корелация между религиозността/духовността, локуса на контрол и менталното добруване. С други думи, вярата в свръхестественото и външният локус на контрол според тях допринасят за преодоляване на чувството за несигурност и подпомагат душевното и психическо здраве на индивидите (Park 2007). В тази насока Ричард Бек дори формулира понятието „защитна религия“, като смята, че в него се включват всички онези религиозни убеждения, които са мотивирани, на първо място, от целта да се осигури комфорт и утеха в съществуването (Beck 2004). Би било погрешно обаче да се смята, че всяка религия задължително налага външен локус на контрол, както считат повечето автори, независимо дали определят този

факт като положителна или негативна тенденция. Ако в някои общества локусът на контрол е действително външен под силното влияние на религията, както е в мюсюлманското и индуисткото общество, не така стоят нещата с териториите, където доминира протестантството. Това са най-вече Северна Америка, САЩ и Канада, Великобритания и Скандинавските страни.

В този контекст още Макс Вебер, определяйки религията като „традиционна власт“, обосновава протестантската етика като основна причина за процъфтяването на капитализма (Weber 2004). Самата етика на протестантизма, с неразривната ѝ свързаност с политическата и икономическа власт, се основава на такива ценности като индивидуализъм, демократизъм, трудолюбие, прогрес, нестихващ оптимизъм и вяра в собствените сили. Тези ценности, и до днес заложени в структурата на американското и западното общество, допринасят за формирането на силен вътрешен локус на контрол. Именно протестантството е пример за вероизповедание, където вярата в Бог и в свръхестественото не само не намаляват отговорността на личността, но дори я и подчертават. Външните сили се възприемат най-вече като фактор за укрепване на индивида, а акцентът е поставен върху неговото поведение, действия и усилия. С други думи, не религията сама по себе си, а нейната специфика, както и ценностите, които утвърждава, допринасят за изграждането на вътрешен или външен локус на контрол. Така става ясно, че локус на контрол и ценности са неразривно свързани. Доминиращите ценности в дадено общество определят и локуса на контрол на индивидите. От своя страна, изграденият вече локус на контрол е също способен да генерира нагласи и ценности. В България локусът на контрол е обусловен от вярванията, нагласите и ценностите, заложени от източноправославната религия.

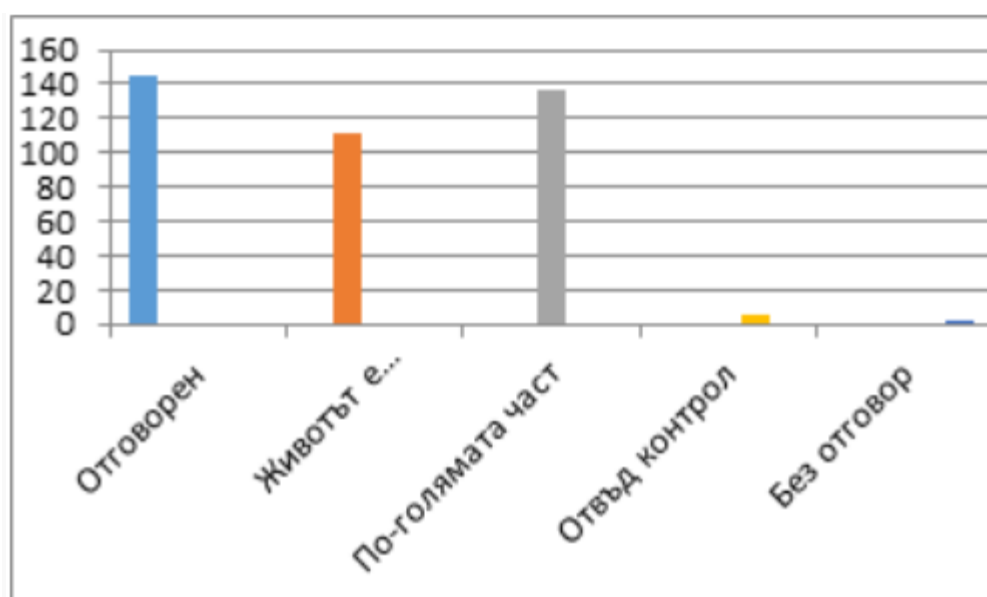
Локусът на контрол в българската култура

Комуникационното поведение е пряк израз на основните ценности в културата. Според Андреана Ефтимова ценността подпомага индивидите да направят социално приемлив избор на поведение в значими ситуации и по този начин способства за интеграцията им в обществото (Ефтимова 2016: 31). Така локусът на контрол и ценностите са не само взаимно преплетени, но имат и ясно отражение във вербалните и невербални практики на културите.

През 2017 година, с цел изследване на ценностите и нагласите на българите, бе проведено собствено емпирично проучване с помощта на анкетна карта, което включваше общо 400 респонденти от Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и от Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Макар че изследването не може да бъде представително за всички българи, тъй като се концентрира предимно върху младите и образовани членове на българската култура, то дава ценна информация за българския

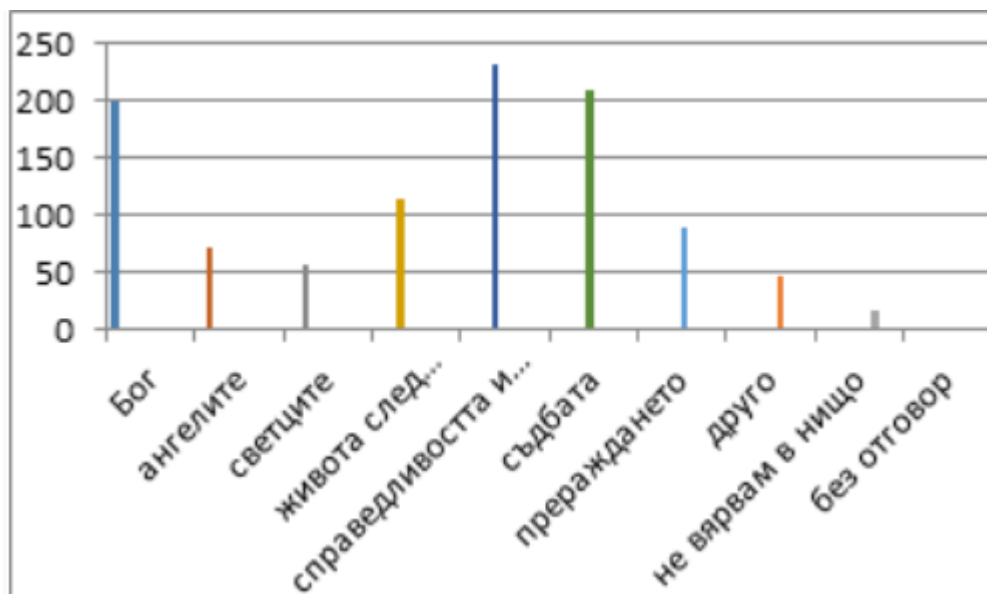
начин на мислене. Един от въпросите в анкетата бе посветен на локуса на контрол на младите българи. Интервюираните студенти бяха запитани в каква степен смятат, че са отговорни за всички свои успехи и неуспехи в живота (Petkova 2018).

От анкетираните 400 информанта 145 души (36,2%) избират твърдението, че са напълно отговорни за всички свои успехи и неуспехи. 136 обаче (34%) избират опцията: „По-голямата част от моите успехи и провали се дължат на самия мен, но има и съдба“. 111 респондента (27,7%) предпочитат твърдението: „Животът е еднаква смес от усилия и съдба“ и само 5 души (1,2%) смятат, че имат твърде малко контрол върху събитията. Трима от интервюираните (0,7%) не са дали отговор на този въпрос (Фиг.1).

Фиг. 1 – Локус на контрол

Информантите също така са запитани в какво лично те вярват. Въпросът е структуриран и анкетираните трябва да изберат между различни опции. От 400 респонденти 200 (50%) твърдят, че вярват в Бог, 72-ма вярват (18 %) в ангелите, а 52-ма (13%) – в светците. 115 души (28,7%) избират „живота след смъртта“, а значително мнозинство – 233 души (58,2%) твърди, че вярва в справедливостта и възмездието. Голям брой респонденти – 209 (52,2%) също така са избрали опцията „в съдбата или предопределението“. 89 души (22,2%) вярват в прераждането и само 16 души твърдят, че не вярват в нищо. 1 човек (0,2%) не е отговорил на този въпрос и 47 са избрали опцията: „Вярвам в друго“. Те също така са написали, че вярват в: „енергията“, „вселената“, „любовта“, „природата“, „извънземните“ и др. (Фиг.2). Общият сбор на отговорите надхвърля 100%, защото много от информантите са дали два и дори три отговора едновременно.

Фиг. 2 – Вярвам в:

Получените резултати индикират, че когато са попитани директно дали вярват повече в собствените си усилия, или в силата на външни фактори, една част от българските студенти демонстрират силен вътрешен локус на контрол. В същото време обаче почти толкова респонденти отдават и някаква роля на съдбата, а не са малко и онези, които притежават смесен локус на контрол, считайки, че животът е еднаква смес от усилия и съдба. Така може да се заключи, че по-голямата част от информантите извяват от умерен вътрешен до смесен локус на контрол.

Показателни са и отговорите на другия въпрос. Мнозинството от запитаните вярват в справедливостта и възмездието, но повече от половината също така твърдят, че има съдба или предопределение. Последното твърдение обаче е директна референция за външен локус на контрол и в известен смисъл противоречи на демонстрирания вътрешен локус на контрол при отговорите на предишния въпрос. Макар че справедливостта и възмездието може да се разбират не толкова като библейски принцип, колкото като морална и нравствена категория, все пак те, заедно със съдбата и предопределението, представляват външни фактори по отношение на точката на контрол. Прави впечатление, че при отговорите и на единия, и на другия въпрос вярата в съдбата се очертава като основна нагласа за много българи.

При съпоставката на данните става ясно, че съществува сериозно разминаване между съзнателно декларирания локус на контрол, от една страна, и вярванията на българите, от друга. Открито заявеният локус на контрол варира от силен или умерен вътрешен до смесен (фиг. 1). Редица елементи в нагласите и комуникационното поведение на

българите обаче насочват към заключението за наличието на доминиращо външен локус на контрол.

Локусът на контрол в българската разговорна реч

В своята книга „Компас на ценностите“ британската авторка от индийски произход Мандийп Рай разделя ценностите на няколко категории: ценности на промяната, на приемствеността, на отношенията, колективни и основни ценности. Тя също така изследва културите на 101 страни и за всяка от тях извежда ключова дума, която според нея представлява основната и доминираща ценност в дадената страна. Така например за Франция това е „протест“, за Германия – „интроспекция“, за Италия – „грижливост“, за Швейцария – „прецизност“, за Русия – „сила на духа“ и т.н. В класацията на Рай България попада в категорията „основни ценности“, а ключовата дума, описваща българската култура, е „здраве“. Изследователката твърди, че здравето е основна тема за разговор на българите. Самите тях тя оприличава на „подвижни аптеки“. Според нея повечето българи са истински „обсебени“ от здравето, пият лекарства с пълни шепи, страхуват се да не изстинат или да стоят на течение. В същото време обаче тя забелязва и противоречието, че много от тях водят нездравословен начин на живот (Рай 2020: 299-302).

Очевидно е трудно да останат незабелязани от чужденците многобройните позовавания на здравето от страна на българите. Етимологията на един от основните български поздрави – „Здравей!“ – насочва към физическото благосъстояние и той буквално означава „Бъди здрав!“. Както и етимологията на самия глагол „поздравявам“ се свързва изначално с пожеланието за здраве. Тоест неизбежно за българите във всеки поздрав е заложена представата за здраве. „Хайде, със здраве!“ е често използван израз при раздяла. Така в България се посреща и изпраща „сес здраве“. Здравето присъства задължително при всички пожелания по различни поводи. При това българите най-често го поставят пред щастието, успехите и любовта, когато честитят празници. Често може да се чуе и твърдението: „Най-важно е здравето“. Типично българските пожелания „Да си жив и здрав!“ и „Живи и здрави да сме!“ звучат странно и най-често предизвикват силни ответни реакции, когато се превеждат буквално на други езици. Например на английски никой не пожелава на другите „да са живи“, а здравето невинаги дори присъства в честитката, изместено от успехите, постиженията и осъществяването на мечтите. Също толкова чудато изглежда за чужденците и пожеланието „Наздраве!“, което се отправя към всеки кихнал. В него прозира подсъзнателният, но често и силен страх да не би да се разболееш или да настинеш. Така става ясно, че понятието „здраве“ има специфична конотация и употреба в контекста на неформалната междуличностна комуникация и разговорната реч в България. Когато българите се надяват на добра развръзка или изразяват съжаление за нещо неосъществено, това често се придружава от фразата „да сме живи и здрави“. В този

случай обаче подобно пожелание се свързва не толкова със здравето като ценност и осъзната необходимост, колкото с подсъзнателното усещане за несигурност и неувереност в живота и бъдещето.

Следващият пример е действителен случай и ясно демонстрира този факт. След подписването на официален документ – споразумение за сътрудничество между български и скандинавски университет, в залата остават трима души – двама българи и един чужденец. В разговора се изразява радост, че от следващата академична година преподавателите ще могат да гостуват на университета-партньор. Професорът от България добавя „Живот и здраве да е!“. Българският му колега не превежда изречението на скандинавския гост. Този факт обаче не убягва от вниманието на чуждестранния преподавател и той настоява да получи точен и конкретен превод. След известно колебание специфично българското пожелание е преведено на английски като: „Let life and health be!“. Последва неочаквана бурна реакция от страна на гостуващия професор и той, повече от учуден и дори шокиран, започва да разпитва да не би да има някакви пропуски при подготовката на договора или пък някой от колегите в България да се е разболял неизлечимо. Необходими са дълги обяснения за спецификата на употребата на българското пожелание „Живот и здраве да е!“.

Разговорите на тема здраве не са останали незабелязани и от Мандийп Рай. Тя пише, че в България е нормално не само всички да говорят за здравето, но и да се оплакват от него. Някой го боляли краката, а друг имал неправилна стойка (Рай 2000: 299). Към списъка на Рай могат да се добавят и многобройни други неразположения. Високото кръвно налягане, кръвната захар или холестеролът например често се превръщат в предмет на разговор, особено на по-възрастните, както и обмяната на информация кой какви лекарства взима и дали са ефикасни. Но оплакването от болки и здравословни проблеми далеч не се свързва единствено с българската „обсебеност от здравето“, както твърди Рай. Придружено от черногледство, недоволството може да включва всякакви други теми – от закъснението на влака и лошото време до цените на тока и „балканския менталитет“. Надежда Сотирова определя „оплакването“ като специфична практика в българския комуникационен модел. Тя правилно отбелязва, че оплаквайки се, българите създават усещане за съдба и обреченост (Sotirova 2015: 119). От психологическа гледна точка уверените хора най-често отправят позитивни комуникационни послания към другите и света. Оплакването е ясен знак за това, че личността не успява „да вземе в ръце собствения си живот“. Колкото повече се оплаква един индивид, толкова повече на подсъзнателно ниво той бяга от отговорност и поставя точката на контрол извън себе си. В този смисъл както оплакването, така и пожеланието „Да сме живи и здрави!“ ситуират локуса на контрол извън личността и засилват тежестта на външния фактор.

Случайно дочут разговор на улицата между две дами на средна възраст звучи по следния начин:

„Здравей. Как си? Какво правиш?“

„На никого нищо, и пак лошо.“

„Е, хайде, живи и здрави! И весели празници!“.

При анализа на този диалог ясно се вижда, че втората част (пожеланието) парадоксално следва оплакването. В редките случаи, когато някой се оплаква в други култури, повечето хора, поне от любезност, биха запитали какъв е проблемът. В българския контекст обаче оплакването често се приема като нещо стандартно и става автоматично. По такъв начин то започва да изпълнява и функциите на формален поздрав, също като твърдението „Благодаря, добре съм.“ Така в България на въпроса: „Здравей, как си?“ често се отговаря с оплакване или полу-оплакване: „Горе-долу.“, „Бива.“ „Не съм много добре, ама ще се оправя“, „Било е и по-добре“, „Било е и по-зле“. Особено интересна е употребата на последните две твърдения. „Било е и по-добре“ се превръща в евфемизъм, чрез който се преформулира иначе директното становище „Не съм добре“. Според Андреана Ефтимова една от основните причини за употребата на евфемизмите е „да се завоалира или омекоти истинското значение на нещата“ (Ефтимова 2016: 35). Така чрез евфемизацията на речта откритото оплакване, което иначе би могло да предизвика дискомфорт у събеседника, се заменя с по-омекотен вариант. А другото твърдение: „Било е и по-зле“ представлява същият евфемизъм, но с обърнат знак. В него се съдържа посланието, че „сега съм добре, но не винаги е било така“. И в двата изрази обаче, оплакването, макар и косвено, се извежда на преден план. Във всички случаи, посочени по-горе, когато българите директно или индиректно изразяват неудовлетворение, оплакването като комуникационно поведение се формализира и стандартизира, превръщайки се във формален речеви етикет.

В българската комуникационна практика позоваването на късмета изпълнява същите функции като непрекъснатото осляняне на здравето. Заедно с пожеланието за късмет, което често може да се чуе по различни поводи, на късмета българите приписват и постиженията, и неуспехите си. „Късмет!“, може да възкликне някой, за да демонстрира своето благополучие. Примирителното „Тъкъв ми е бил късметът“ пък се използва, за да се обясни несполуката. В този контекст късметът става почти идентичен със съдбата и предопределението и функционира като психологически механизъм за освобождаване от лична отговорност. „Ако е речено“, „ако е писано“, „ако е драснато“, „това ще стане“ са също изрази, които демонстрират силния външен локус на контрол на българите и

подсъзнателното им усещане за пълната им зависимост и подчиненост на други, външни за тях фактори.

Следващият пример е показателен за ролята на културните ценности в процеса на комуникация. В три различни култури, САЩ, Индия и България, е налице една и съща комуникационна ситуация. По време на изпит студент, който е участвал активно в лекциите, се представя значително под очакванията на преподавателя. И в трите случая преподавателят се обръща към студента по един и същ начин: „Очаквах много повече от Вас.“ Получените отговори обаче са диаметрално противоположни и демонстрират различните ценности в трите култури. Американският студент заявява: „Явно не съм положил достатъчно усилия, за да се подготвя за изпита“. Индийският колега клати загрижено глава и отговаря: „Какво да направя, госпожо? Такава е била кармата ми.“. А българският студент кратко отвръща: „Е, не ми е било късмет днес.“

При сравнение на отговорите, получени в трите страни, става ясно, че българският локус на контрол е много по-близо до индийския, отколкото до американския. В този смисъл честите позовавания на здравето и късмета, и в частност оплакването, изпълняват специфични функции в контекста на българската разговорна реч. Не че здравето не е ценност в българската култура, или пък още по-малко, че се извява като псевдоценност. Но то надхвърля ценностните измерения на нравствено-етичната система на културата и започва да функционира с особена добавена, и често неосъзната, стойност. От една страна, когато е налице неуспех, осланянето на здравето и късмета служи като езиково средство за намаляване на чувството за вина и освобождаване от отговорност и по този начин индикира силен външен локус на контрол. От друга страна обаче, когато се използват като пожелание, здравето и късметът се превръщат в специфични референции, които служат за изместване на локуса на контрол от силен външен до умерено външен или дори до смесен. Така те функционират като опорни точки за изграждане на увереност и за намаляване на чувството за несигурност. Всъщност всички практики в българската разговорна реч, обсъждани по-горе, осъзнато или не, целят справяне с чувството за несигурност. В този смисъл като базисна и основна ценност в българската култура може да се определи сигурността, а здравето и късметът функционират по-скоро като нейни производни. Така редица модели в междуличностната комуникация в България са построени именно с цел преодоляване на несигурността и възвръщане на личната и колективна самоувереност.

Цитирана литература:

Ефтимова, Андреана 2016: Двойнственият език в медиите: езикът на политическата коректност vs езика на омразата, София: Просвета.

- Рай, Мандийп 2020:** Компас на ценностите. Житейските уроци на 101 страни, Пловдив: Хермес.
- Beck, Richard 2004:** The Function of Religious Belief: Defensive versus Existential Religion. IN: Journal of Psychology and Christianity, 2004, vol.23, No.3: 208-218.
- Hall, Edward.T. 1977:** Beyond Culture. New York: Anchor Books.
- Jackson, Laurence E. & Coursey, Robert D. 1988:** The Relationship between God Control and Internal Locus of Control to Intrinsic Religious Motivation, Coping and Purpose in Life, IN: Journal for the Scientific Study of Religion, vol. 27, No 3: 399-410 .
- Lefcourt, H. M. 1991:** *Locus of control*. In J. P. Robinson, P. R. Shaver, & L. S. Wrightsman (Eds.), *Measures of Social Psychological Attitudes, Vol. 1. Measures of Personality and Social Psychological Attitudes* (p. 413–499). Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-590241-0.50013-7>.
- Park, Crystal L. 2007:** Religiousness/Spirituality and Health: A Meaning Systems Perspective, In: Journal of Behavioral Medicine (2007) 30:319-328.
- Petkova, Diana 2018:** Death, After Life and Rebirth: Cultural Transfusion of Ideas, IN: Journal of Narratives and Social Sciences, DOI: <https://doi.org/10.6093/2532-6732/5728>.
- Sotirova, Nadezhda 2015:** “Of All, I Most Hate Bulgarians. Situating Oplakvane in Bulgarian Discourse as a Cultural Term for Communicative Practice. Doctoral Dissertation, University of Massachusetts, Amherst.
- Thomas, Anysia S. & Mueller, Stephen L 2000:** A Case for Comparative Entrepreneurship: Assessing the Relevance of Culture, In: Journal of International Business Studies 31: 287–301.
- Weber, Max 2004:** The Essential Weber: A Reader, edited by Sam Whimster, Routledge: London & New York.

Locus of Control in Bulgarian Culture and its Communicative Expression in Colloquial Speech

Diana Petkova,

Associate Professor, Faculty of Journalism and Mass Communication, Sofia University “St. Kliment Ohridski ”

Summary.

Locus of control is a psychological term used to describe the extent to which individuals believe they can control their own destiny. Although in the academic literature it is studied mainly in relation to personalities, the locus of control is embedded in culture and is acquired by individuals through upbringing, education and the role of the media. An own empirical study

shows that there is a serious discrepancy between the consciously declared locus of control by the respondents and the actual beliefs of the Bulgarians. The openly stated locus of control varies from strong and moderate internal to mixed locus of control. However, a number of practices in the Bulgarian colloquial speech points to the conclusion that there is an external locus of control of which most of the Bulgarians are unaware.

Key words: locus of control, destiny, beliefs, Bulgarian colloquial speech, Bulgarian culture